

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט
על הפרשה

גיליון ש"ט, פר' נשא - שבועות תשפ"ו

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

ערב שחתם בכפייה

חילוק האיל מילואים בין ישראל לנכרים

על קושיה זו תירץ הרב מבראק בספרו 'מלאות אבן' (קונטרס איל מילואים להג שבועות ד"ה מה שהקשה המשל"מ), כי יש לחלק חילוק יסודי בין ישראל לאומות העולם. מצינו בגמרא (ראש השנה ד.) שהנכרים עושים מצוות 'על מנת לקבל שכר', מה שאין כן ישראל שעבודתם אינה לשם שכר אלא לשם רצון הבורא. ואף קבלת השכר אצל ישראל אינה מטרה בפני עצמה, אלא חלק מרצון השם, שכך גזרה חכמתו יתברך שיקבלו שכר על מעשיהם. לפי זה, גם אילו לא היה רצון הבורא שיינתן שכר על המצוות, היו ישראל מקיימים את התורה בכל זאת.

נמצא שקבלת השכר אינה תמורה חיצונית העומדת כנגד קבלת התורה, אלא חלק בלתי נפרד ממנה, ומתוך כך אין כאן 'זווי' במונח ההלכתי של מכר. ממילא דינה של קבלת התורה אצל ישראל כ'תלויה ויהי' (אונס במתנה), ולא כ'תלויה וזבין' (אונס במכר). מה שאין כן אצל אומות העולם, שלגרמייהו עבדי, ושכרם נחשב כתמורה ממש, ואם היה כופה עליהם הר כגיגית היה זה אצלם כ'תלויה וזבין'.

גדר מכירה בזול בכפייה

והנה באופן בו כפו אדם למכור את רכושו במחיר זול במיוחד, פסק בשולחן ערוך (שם סעיף ד) שבמטלטלין, אם יש במכירה זו שיעור אונאה או אף כדי ביטול מקח, אין כאן תורת מקח כלל, שאף על פי שיש כאן אונס ויש גם נתינת מעות, מכל מקום כיון שאינו מקבל את מלוא תמורת החפץ, נחשב הדבר כמתנה ולא כמכר.

מקור הדברים בטור (שם) בשם רבינו יונה (ב"ב מח: ד"ה דהא, מט. ד"ה עלה), ומביא בבית יוסף (סעיף א) שכן דעת הריטב"א (שם מח. ד"ה דרב) וכ"כ הנמוקי" (רי"ף כו:; בשם הר"ן מ: ד"ה והלכתא) ודלא כאחרים הסוברים שהוא כמכירה לכל דבר. וכתב הבית יוסף שכדעת רבינו יונה וסיעתו כך משמע גם מדברי הרשב"ם (בבא בתרא מח. ד"ה אלא), שכתב שמה שאמרו שאונס בצירוף מעות מועיל לקיים מקח, היינו משום שיש כאן שני דברים: יסודין ונתינת מעות, ובאופן זה אינו מפסיד דבר. משמע מדבריו שבמקום שיש לו הפסד, שוב אין כאן 'תרת', והדין חוזר להיות כדון מתנה.

אולם הרמ"א (סעיף ד) כתב, שאף שמכר בזול נחשב כמתנה ואין אומרים שהוא כמכירה בזול אגב אונסיה וזווי גמר ומקנה, שהרי לא נטל כל דמי החפץ, ולכן אם העדים יודעים באונס אינו צריך למסור מודעה שאינו רוצה בכפייה זו, מכל מקום אם העדים אינם יודעים באונס, אינו דומה למתנה שאדם נאמן לומר שהוא אונס. כי להרשב"ם במתנה יש ראייה שהוא

ביטול מתנה בכפייה

בשונה ממכר, לגבי מתנה שניתנה מחמת אונס כתב השולחן ערוך (שם סעיף ב), שאין צורך שהעדים יכירו ויאמתו את האונס, ודי בכך שהנותן מוסר מודעה ואומר שעושה כן מחמת אונס, אף אם אין האונס גלוי ומוכח לעיני העדים.

בנתיבות המשפט (סק"ז) הובאה מחלוקת ראשונים בביאור טעם דין זה במתנה. יש שפירשו (רשב"ם ב"ב מ: ד"ה גילוי, תוספות שם ד"ה אמון), שכאשר מתנה מתבטלת על ידי מודעה בלבד, הרי 'אנן סהדי' שעל כרחך היה כאן אונס, שהרי אם לא היה נתון בכפייה, 'הפוכי מטרטא למה לי' - כלומר, מה טעם ימצא אדם לתת מתנה ולבטלה בו בזמן. לפי שיטה זו, עצם מסירת המודעה מגלה למפרע שהיה כאן אונס, ולכן אין צורך בידיעת העדים את האונס עצמו. ולעומתם יש סוברים (רמב"ם מכירה פרק י הלכה ג, טור שם, וראשונים רבים הו"ד בבי"ש), שאף אם ידוע בוודאות שלא היה כל אונס, מכל מקום במתנה אין צורך כלל באונס, אלא די במסירת מודעה לבטל את המתנה, מאחר שאין כאן קבלת מעות, ומתנה קלה להתבטל מעיקרה.

למסקנא העלה הגת"כ כי בדין המכר נדרשים שני תנאים: עדות ודאית על קיומו של אונס ומסירת מודעה כדן. ורק בצירוף שני אלו מתבטל המכר. מאידך, במתנה די באחד משני התנאים הללו. האפשרות האחת היא ביטול המתנה על ידי מסירת מודעה אף בלא הוכחת אונס, כאשר הטעם לכך תלוי במחלוקת שנוכרה: האם משום שהמודעה היא הוכחה לאונס, או משום שמתנה מתבטלת בקלות. האפשרות השנייה היא ביטול המתנה במקום שידוע בכירור שהיה אונס, שאז המתנה בטלה אף ללא מסירת מודעה, שכן במתנה לא שייכת הסברה שבשלה המכר קיים, והיא שאגב זווי גמר ומקנה'.

כפיית ההר במתן תורה

בסוגיית מתן תורה (שבת פח.) מצינו את דרשתו של רב אבדימי בר חמא בר חסא על הכתוב 'ויתיצבו בתחתית ההר' (שמות י"ז), שכפה הקדוש ברוך הוא על ישראל את ההר כגיגית כדי שיקבלו את התורה. מכח מעשה זה, קבע רב אחא בר יעקב כי 'מכאן מודעה רבא לאורייטא', שיכולים ישראל לטעון שיקבלו את התורה באונס. והקשו האחרונים: מאחר שעם נתינת התורה והמצוות הוכטח לישראל גם שרין, וכפי שנלמד בגמרא (עבודה זרה ג.) כי לעתיד לבוא ידרשו אף אומות העולם שכר ויתלוננו על כך שלא נכפה עליהם ההר כגיגית, הרי שיש לראות במעמד זה דין 'מכר' ולא דין 'מתנה'. ובמכר הרי קיימא לן כי קבלת התמורה יוצרת גמירות דעת, ובלא מסירת מודעה מוקדמת אנו מניחים כי 'אגב אונסא וזווי גמר ומקנה'.

קהילה חרדית ותיקה באחת מערי המרכז פעל במשך שנים גמ"ח הלוואות קטן ומסודר, שנוהל ביד אמונה ובישקול דעת על ידי ר' איתן בלומנפלד. איתן, יהודי ירא שמים ובעל אמצעים, לא ראה עצמו כבעל הון אלא כשליח של חסד, והקפיד להעמיד הלוואות בסכומים סבירים לבני הקהילה שנקלעו לדחוק זמני, תוך דרישה לסדרי התחייבות ברורים, כדי לשמור על כספי הגמ"ח ועל אמון הציבור.

באחד הימים פנה אליו ר' נפתלי רוזנהיים, סוחר עצמאי שנקלע לקושי תזרימי, וביקש הלוואה בסך עשרת אלפים דולר. איתן הסכים, אך התנה זאת בערבות מסודרת של ערב קבלן, כנהוג.

נפתלי הציע כערב את ר' מרדכי שפרלינג, אברך מוכר בקהילה, אדם שקט ונוח לבריות, שלא נודע כמי שמרבה להיכנס להתחייבויות כספיות. לאחר זמן קצר הביא נפתלי שטר ההתחייבות, עליו התנוססה חתימתו של מרדכי כערב קבלן לכל דבר ועניין.

חלפו חודשים, מועד הפירעון הגיע, וההלוואה לא הוחזרה. איתן פנה אל נפתלי - ללא הועיל. משלא נותרה בידו ברירה, פנה איתן אל מרדכי הערב ודרש ממנו את פירעון החוב.

לתדהמתו, השיב מרדכי כי אין הוא חייב בדבר. לדבריו, חתימתו לא ניתנה מרצונו החופשי. לטענתו, בשעת החתימה הפעיל עליו נפתלי לחץ כבד ואיומים של ממש, והודיע לו שאם יסרב לחתום - יגרמו לו לנזק כספי חמור, שימוטט את מצבו הכלכלי. מרדכי אף הביא שני עדים יראי שמים, שהעידו כי נכחו במקום וראו במו עיניהם שהחתימה הוצאה ממנו באונס גמור.

תשובה

ביטול מכירה בכפייה

במקום הנעשה מחמת אונס קבע השולחן ערוך (להלכה סימן רה סעיף א), שמי שאנסוהו עד שמכר את נכסיו ונטל את דמי המקח, הרי שמכרו קיים, בין בקרקע ובין במטלטלין, שכן מחמת האונס גמר והקנה בלב שלם. וביאר המחבר (שם סעיף ז), שאין חילוק בזה בין אונס הגוף לאונס ממון, שכל אונס המכריח את האדם לפעול בניגוד לרצונו הוא בכלל דין זה.

אולם אם בשעת המכר מסר המוכר 'מודעה' בפני שני עדים, ואמר להם במפורש: דעו לכם שמכירה זו שאני מוכר חפץ פלוני או שדה פלוני לפלוני אינה נעשית אלא מחמת אונס, הרי שבמקרה זה המכר בטל. אלא שאין די בהצהרתו לבדה, אלא צריך שהעדים ידעו ויכירו בעצמם כי אכן מדובר באונס ודאי, ולא יסימכו על דבריו בלבד (שו"ע שם סעיף א).

אנוס, כי מדוע לו לתת מתנה ולמסור מודעה שאינו רוצה בה, והרי יכול היה שלא ליתנה כלל, ובהכרח שאונסים אותו על המתנה, אבל במוכר בזול שמא מבקש הוא ליטול חלק מדמי המכר ושוב לשקר שהמכר נכפה עליו (כ"כ הריב"ש סימן קנז). או לדעת הרמב"ם משום שבמכר הנעשה בין שני בני אדם אין די בגילוי דעת המוכר לבדו, ורק במתנה הנעשית מדעת המוכר בלבד די במה שמגלה דעתו שאינו רוצה במה שנותן, ובנידון דין שהמכירה נעשית בין שני בני אדם הגם שקצבו את דמי המקח בזול, אין זה כמתנה שהנותן יכול מדעתו לבדו לבטל את המכירה הנעשית בין שני בני אדם.

מעמד הערבות באונס בראי הפוסקים

בבואנו לברר הדין בנידון שלפנינו, עומדת לנגד עינינו עובדה אחת מוסכמת: חתימתו של מרדכי על שטר הערבות נעשתה תחת אונס גמור, והעדים שנכחו במקום מאשרים ומציעים על כך פנה מלא. אלא שאליה וקוצן בה: מרדכי לא הקדים 'מסירת מודעה' לפני חתימתו. כפי שנתבאר לעיל, אילו היה מדובר במכר, לא היה די בידיעת העדים על האונס, שכן בהעדר מודעה אנו מניחים כי 'אגב אונסא וזווי גמור ומקנה'. אך אילו דין הערבות כדן מתנה, די בידיעת העדים על הכפייה כדי לבטל את ההתחייבות מעיקרה.

ערבות - מכר או מתנה

שורש הספק נעוץ בהגדרת מהותה של חתימת הערב בשעת מתן מעות. מצינו בגמרא (בבא בתרא קעג:) כי ערב משתעבד מכה הסברא ש'בהיה הנאה דקא מהימן ליה, גמור ומשתעבד נפשיה'. כלומר, הנאת האמון שרוחש לו המלוה והעובדה שעל פיו הוציא המלוה את ממונו, הן התמורה שבעבורה הוא מקבל על עצמו את החיוב. מכאן עולה השאלה: האם הנאה זו, הנחשבת ל'תמורה' לענין מניעת טענת 'אסמכתא', הופכת את הערבות למכר, או שמא מאחר שאין כאן קבלת מעות ממשית, דין הערבות כמתנה?

מאחר שבנידון דין הכירו העדים באונסו של הערב, אלא שלא נמסרה מודעה, נמצא שדין חתימתו תלוי בבירור זה. אם נאמר שחתימת הערבות נחשבת כמכר, אין די בידיעת העדים על האונס, וכל שלא נמסרה מודעה אין ההתחייבות מתבטלת. אולם אם נחשיב את חתימת הערבות כמתנה, הרי שכיון שהעדים מכירים באונסו, בטלה ההתחייבות כדן מתנה שניתנה באונס.

שיטת מהרי"ט צהלון - ערבות כמכר

בסוגיא זו מצינו דעות חלוקות בין גדולי הפוסקים. המהרי"ט צהלון (ישנות סימן קמה) נשאל על ראובן שאנס אונס נמרץ את לוי קרובו להתערב בעדו בחובו, תוך שימוש באימים שימסרנו למלכות, ולא היה לוי יכול להימלט ממנו. לוי הודיע את אונסו לעדים, וכתבו לו מודעה כדן, ולאחר מכן חתם על הערבות.

בתשובתו האריך מהרי"ט צ' וכתב, שוודאי דין הערבות כדן מכר ולא כדן מתנה, שכן אותה 'הנאת אמון' נחשבת כתמורה המקימה גמירות דעת, ולפיכך חל עליה הכלל שבאונס וממון המקח קיים. אמנם במעשה של מהרי"ט צהלון מדובר היה בערבות שלא בשעת מתן מעות, שאז אין שייכת ההנאה של 'הוציא מעות על פיו', והערבות הייתה קרובה יותר למתנה, ושם בסיפור מצד אחר בטלה הערבות, משום שנעשתה לאחר חיתום שטרות, והדבר תלוי בפלוגתא, אך מדבריו יש ללמוד לגבי ערבות רגילה בשעת מתן מעות שדינה כמכר ולא כמתנה.

שיטת מגן גיבורים - ערבות כמתנה

מאיידך, בשו"ת מגן גיבורים (סימן נ) לרבי דניאל אישטרושה, שהיה ראש ישיבה בסלונקי לפני כארבע מאות שנה, דן במקרה של ראובן שהיה לו בן משודך בעיר שבה נשא ונתן. ראובן הלך ליטול סחורות בהקפה, ונדרש להביא כתב חתום מבנו שהוא ערב עבורו. הבן סירב לחתום, והאב התקוטט עמו עד שהשליכו מביטו. כשראה הבן שאינו יכול להימלט מכך, ונמצא אנוס להיות ערב לאביו, מסר מודעה בפני אנשים מטובי העיר. לאחר פטירת האב באו בעלי החובות לתבוע מן הבן, והוא הביא עדי מודעה, והם דחו אותו בטענה שאין בדבריו ממש.

והשיב שם, שכיון שלא הגיעה לבן כל הנאה ממשית מחתימתו, הרי דין הערבות מצד עצמה כדן מתנה וכתלותו ויהיב, ומועילה בה מסירת מודעה אף אם העדים לא הכירו באונס. אמנם הוסיף, שמצד אחר יש לדון באותו מקרה, כיון שהאב השליכו מביתו ולאחר מכן החזירו, יש לומר שמכח זה הגיעה לבן הנאה של פרנסה, שהאב החזירו לביתו להאכילו ולהשקותו, ומצד זה יש מקום לדון שדינו כתלותו וזבין'. מכל מקום מבואר מדבריו שעיקר דין הערבות מצד עצמה נחשב כמתנה, ואין אומרים שנעשית כמכר מחמת ההנאה שיש לערב שהוציא המלוה מעות על פיו.

לכאורה, נידון דין תלוי במחלוקת זו: לדעת המהרי"ט צהלון חתימתו של מרדכי שרירה, שכן לא מסר מודעה, ואילו לדעת המגן גיבורים היא בטלה, מאחר שהעדים הכירו באונסו.

ערבות על סכום גבוה כמכר בזול

אלא שבאמת אף לשיטת מהרי"ט צהלון, שהערבות דינה כמכר, יש מקום לבטל את החתימה, שהרי סוף סוף לא קיבל הערב תמורה השווה לשווי התחייבותו, שכן ודאי שההנאה שנחשבת לו במה שהוציא המלוה מעות על פיו אינה שקולה כנגד שיעור הערבות בסך עשרת אלפים דולר שנטל על עצמו. ואם כן דינה של ערבות זו היא כמכר בזול.

והרי נתבאר לעיל, שבמכר בזול אף שדינו כמכר לענין זה שאין די במסירת מודעה גרידא, מכל מקום כאשר העדים מכירים באונסו של המוכר, מועיל הדבר לבטל את המכר אף בלא מסירת מודעה. ולפי זה, בנידון דין, מאחר שהעדים מכירים באונסו של הערב, יכול הוא לבטל את חתימתו, ככל דין מתנה או מכר בזול, שבמקום שהעדים מכירים באונס בטלה ההתחייבות אף בלא מסירת מודעה.

נזק הנגרם מכוח הערבות

לאחר שהתברר כי מצד עצם חתימתו על שטר הערבות יש לפטור את הערב, והואיל וחתם מחמת אונס גמור, יש לעיין בנידון זה מצד אחר. סוף סוף, בפועל נגרם למלוה נזק על ידי הערב, שהרי הוציא ממון על סמך דבריו וחתמתו של זה, ויש לדון אם יש מקום לחייב את הערב מדין מזיק.

קיימא לן ברמ"א (סימן קכט סעיף ב' וש"ך שם סק"ז), שאפילו לא חתם כערב, כל מי שגרם למלוה להוציא מעות ולהלוותן לאחר על פי דבריו, חייב מדין מזיק בדינא דגרמי, שהרי הוציא הלה את ממונו על פיו. וכבר דימו הפוסקים דין זה למי שמראה דינר לשולחני ואומר לו

שהוא טוב (סימן שו סעיף ו), והלה נוטלו ואחר כך מתברר שהוא פגום, שחייב השולחני לשלם, ואם כן, היה מקום לומר שגם כאן, מאחר שהערב גרם למלוה להוציא מעות על פיו, יתחייב לו מדין מזיק.

ועל אף שכל מעשהו נעשה מחמת אונס, הרי קיימא לן שהמזיק את חברו חייב בכל אופן, אפילו אם הזיקו באונס (סימן שעח סעיף א). ואם כן, לכאורה אין באונס כדי לפוטרו מחיוב נזק.

גרמי באונס

אולם יש לחלק ולומר, שכאן מאחר שלא מדובר בהזיק שנעשה בידיים, ולכל היותר הגדרת הנזק הוא מדינא דגרמי, כמו במראה דינר לשולחני, והרי בדינא דגרמי מצינו שנחלקו הפוסקים אם מחייבים גם באונס.

והגם ששיטת הרמב"ן כי גם בגרמי עשו אונס כרצון, והביאו הש"ך (סימן שפו סק"א), אך המהרש"ל (ים של שלמה בבא קמא פרק י' סימן מז), ובעקבותיו הש"ך, פסקו כי בכל 'דינא דגרמי' שנעשה באונס, הפוגע פטור מלשלם. ולפי זה, בנידון דין, אף שהערב גרם למלוה להוציא מעות על פיו, מכל מקום מאחר שעשה כן באונס, אין לחייבו בדינא דגרמי.

הצלה בממון חברו

עוד יש לדון מצד מה שפסקו הפוסקים, שמי שאנסוהו במיתה או ביסורים להזיק את ממון חברו חייב, לפי שאסור לאדם להציל את עצמו בממון חברו (סימן שפח סעיף ב). אלא שדין זה נאמר דוקא כשאנסוהו באונס כללי, והוא בחר להציל את עצמו בממון חברו. אבל אם אנסוהו במפורש על ממון חברו, הרי הוא פטור. ובנידון שלפנינו, כאשר אנסו את הערב לחתום על הערבות לטובת המלוה, הרי האונס היה מכוון דוקא לממון חברו, ומטעם זה יהיה הערב פטור.

יתירה מזו, אף שנחלקו הפוסקים אם לכתחילה מותר לו למסור ממון חברו במקרה כזה, או שרק בדיעבד אם מסר פטור. לדעת הבסק"ע (סימן שפח סק"ק יב) שאף שפטור בדיעבד, מכל מקום לכתחילה אסור לו למסור, ואילו לדעת הט"ז מותר לו אף לכתחילה (שם סעיף ג). הרי לכל הדעות בדיעבד אינו חייב לשלם.

אונס ממון

ואף שמצינו שכתב הרמ"א (סימן שפח סעיף ב) שאונס ממון אינו נחשב לאונס הפטור בנידון, כתב הש"ך (שם סק"ב) שאם לא הזיק בידיו את ממון חברו כדי להציל את עצמו, רק הראה לאנשים ממון חברו והם שהזיקו, יכול הנתבע לומר 'קיים לי' כשיטת הראשונים הסוברים שגם אונס ממון אונס הוא. וכך פסק גם הנתחייבות המשפט (סימן שג סק"ה), שלהלכה באונס ממון פטור מתשלום, וא"כ בנידון דין שלא הזיק בידיים רק חברו שלקח את ההלואה ולא החזירה, אפילו אם נאנס רק באונס ממון פטור.

מסקנת הדין

העולה מכל האמור, שבנידון דין, מאחר שהערב חתם על הערבות מחמת אונס, ערבותו בטלה. ואף מצד טענת המלוה שיש כאן הזיק, אין מקום לחייבו, שכן לא הזיקו בידיים, וחייב גרמי שנעשה באונס אינו מחייבו. נמצא, שאין ביד המלוה לחייב את הערב לא מצד דיני ערבות ולא מצד דיני נזיקין.

